

DE SPOORWEGSTAKINGEN VAN 1903 IN HET NOORDEN

dr. A.F. Mellink

In deze bijdrage moge enige aandacht besteed worden aan de oewestelijke neerslag van een beweging die in zijn algemeenheid reeds een belangrijke plaats in de geschiedschrijving heeft gevonden, met name door de dissertatie van A.J.C. Rüter, die niet voor niets de ondertitel draagt: "een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland".(1) Ook de omstandigheid dat de door het landelijk Comité van Verweer in de april-week van 1903 naar Groningen gezonden vertrouwensman Herman Gorter was, geeft misschien wat meer belang aan de details van het noordelijk gebeuren, die bij Rüter uiteraard niet of nauwelijks aan de orde komen. De bredere problematiek van het woelig kwartaal van 1903, de succesvolle spoorwegstaking eind januari te Amsterdam eerst, de weinig geslaagde poging tot verzet tegen de dwangwetten van het ministerie-Kuyper door een algemene werkstaking in april, kan hier niet besproken worden, evenmin als het handelen der meest prominente leidende figuren, enerzijds Domela Nieuwenhuis, die in deze maanden een opzienbare come-back beleefde, anderzijds Troelstra, die zich als voornaamste woordvoerder der SDAP vooral in de beginfase van de stakingsbeweging niet minder revolutionair heeft uitgelaten dan zijn tegenvoeter.

Het onderwerp behoort ongetwijfeld tot de sociale geschiedenis: het is geschiedenis der arbeidersbeweging en van botsende principiële zienswijzen in haar gelederen, het raakt de gehele positie van de arbeidende klasse in Nederland, in velerlei opzicht onderdrukt en nog verstoken van staatkundige rechten, het is bovenal sociale geschiedenis in de zin die aan de schepper van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, prof. N.W. Posthumus, voor ogen stond, toen hij bij

de opening ervan in 1937 tot uitdrukking bracht dat zij "de nauwste relaties (heeft) met het streven der mensheid naar meer vrijheid, naar meer recht tot ontplooiing der persoonlijkheid en dus naar het wegduwen van datgeen, dat als economische of geestelijke onderdrukking gevoeld werd".(2) Deze woorden zouden ook op de gebeurtenissen van 1903 betrekking kunnen hebben en omschrijven ook de motieven die Gorter en vele anderen bewogen aan de beweging actief deel te nemen, niet om politiek gewin of materieel voordeel in de eerste plaats, maar om der wille van een emancipatieproces dat ook door een nederlaag als die van april 1903 niet kon worden stopgezet.

De agitatie van deze maanden kon aan de noordelijke provincies, die sinds de jaren '80 der 19e eeuw belangrijke steunpunten der arbeidersbeweging waren, natuurlijk niet spoorloos voorbijgaan. Zodra zich op 20 februari te Amsterdam het landelijk Comité van Verweer tegen de dwangwetten die het stakingsrecht aan het spoorwegpersoneel zouden ontnemen, gevormd had, werd ook het Noorden in de actie betrokken.

Plaatselijke comités werden overal gevormd, waarbij de tegenstellingen tussen vrije socialisten, syndicalisten en sociaal-democraten in een ongekende aandrift van gemeenschappelijke strijdvaardigheid althans tijdelijk overbrugd werden. Van de tegen zondag 8 maart, de nationale protestdag, in het land belegde 42 meetings waren er alleen in de drie noordelijke gewesten al 8 geprojecteerd. Te Groningen bezochten 1200 personen de bijeenkomsten waar de marxistische SDAP'er F. van der Goes en de Domelamaan T. Luitjes broederlijk verenigd als woordvoerders optraden. Hetzelfde geschiedde te Leeuwarden en elders in Friesland.(3)

Twee dagen later verwachtte men te Groningen een contra-betoging van anti-revolutionaire zijde, waar een

der kopstukken van deze partij zou optreden. Het plaatselijk comité van verweer, waarvan E. Rugge secretaris was, verzocht dringend om een competente debater. Inderdaad verscheen als zodanig een der in de brief aan het landelijk comité genoemden (J. Loopuit) om het woord te doen op de vergadering der christelijke organisaties na de inleiding van J. Douwes (men had aanvankelijk Talma verwacht). 4) In dezelfde brief had Rugge mededeling gedaan over de in Groningen aanwezig geachte mogelijkheden tot werkstaking in diverse bedrijven buiten het transport. Voor de bouwvakken achtte hij een staking van circa duizend man waarschijnlijk te verwezenlijken, voor het gasbedrijf viel niets met zekerheid te zeggen, maar de algemene opinie was "dat een kloeke daad van andere arbeiders de algemeene geestdrift zal doen ontvlammen". Vanuit Leeuwarden werd een vermoedelijke stakingsbereidheid van 150 timmerlieden en een even groot aantal bakkers gemeld, andere vakken waren twijfelachtig. 5) Ook werd van hier gerapporteerd dat een staking van spoorwegarbeiders zeker was, hetgeen in de kritieke april-week anders zou blijken uit te pakken!

Op donderdag 2 april, toen de behandeling van de regeringsvoorstellen in de Tweede Kamer een aanvang nam, werd op een landelijke vergadering het besluit genomen de staking der spoorwegarbeiders te proclameren en andere vakken zo nodig tot steun aan deze beweging op te roepen. Twee dagen later, op zaterdag 4 april 's middags te 5 uur, vond in het gebouw van de Algemene Nederlandse Diamantbewerkers Bond te Amsterdam een bijeenkomst plaats van de vertrouwensmannen die aangewezen waren om in 32 plaatsen in het land de leiding van de actie te nemen. Zij zouden hier hun laatste instructies ontvangen uit handen van J. Oudegeest, de voorzitter van het landelijk comité en ook voorzitter van de Nederlandse Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel. Door een misverstand kwam deze echter pas om 8 uur te bestemder plaatse aan, zodat de vertrouwensmannen moesten vertrekken zonder van hem hun legigimatiebewijzen ontvangen te hebben en ook zonder op

de hoogte te zijn van de juiste adressen waar ze zich moesten vervoeegen. 6)

Een uitgewerkt stakingsplan had de spoorwegorganisatie overigens al eind februari opgemaakt en zij had ook reeds geheime instructies gezonden aan de personen in de centra van actie die de plaatselijke afdeling op de strijd moesten voorbereiden.

Ook de voor Groningen bestemde vertrouwensman Gorter bleek bij aankomst aldaar in het bezit van een verkeerd adres te zijn, maar dit had hier geen ernstige gevolgen. 7) In overleg met het plaatselijk comité en met de "goede" spoorwegman werd het personeel opgeroepen voor een besloten nachtvergadering zondag 5 april te 12 uur in gebouw De Toekomst aan de Coehoornsingel. Tevens werden de aangekomen manifesten van het landelijk comité verspreid. Dit laatste geschiedde ook te Winschoten en Nieuweschans, waar ze door een handelsreiziger bezorgd waren en waar ook een nachtvergadering werd gehouden. 8) Deze gang van zaken steekt bijzonder gunstig af bij die te Leeuwarden, waar geen voorbereidingen plaatsvonden.

De aangewezen vertrouwensman aldaar, Ds A. van der Heide te Engelum, kreeg pas zaterdagmiddag half vijf via de post het bericht van de vergadering in de ANDB te Amsterdam, die hij dus niet meer kon bezoeken. Zaterdagmiddag ging hij naar Leeuwarden, waar een openbare vergadering der SDAP was belegd met als spreker F. van der Goes, die echter niet kwam opdagen (hij was vertrouwensman voor Utrecht). Er liepen geruchten dat er iets op ti was voor die nacht, maar zekerheid bezat men niet. Niemand overwoog blijkbaar om zich telefonisch van de stand van zaken elders (Amsterdam, Utrecht of Groningen) te vergewissen. In plaats van Van der Goes nam Van der Heide het woord op de middagvergadering. Uiteraard lag het verzuim deels ook bij het landelijk comité, dat de vertrouwensman van Leeuwarden geen nader telegrafisch bericht zond toen hij te Amsterdam niet was verschenen. 9) Wel waren ook hier de mani-

festen bezorgd door een handelsreiziger (H. Weener), die daarbij in opdracht handelde van Oudegeest en zijn medelid A.C. Wessels. Zij waren afgeleverd aan het adres van de vrije socialist J. Giezen, broodrijder van de bakkerij Excelsior, die zijn broer W. Giezen als de juiste persoon aanwees en het materiaal dan ook aan hem ter hand stelde.¹⁰⁾ Ook deze, die door het landelijk comité als tweede vertrouwensman naast Van der Heide was aangewezen, naar later bleek, was echter niet op de hoogte. Na zijn bezoek aan Leeuwarden was Weener naar Sneek getogen, waar hij pamfletten afleverde bij de vrije socialist Nijman (diens persoonlijke rivaal F. Kamstra was voorzitter van het plaatselijk comité van verweer)¹¹⁾ Noch te Sneek noch elders in Friesland vond echter een nachtelijke vergadering van spoor- en tramwegpersoneel plaats. Pas op maandagmorgen drongen te Leeuwarden de berichten over de elders in het land uitgebroken spoorwegstaking door en begon men te denken aan het verspreiden der manifesten. Ook te Heerenveen, waar zondag reeds de vertrouwensman K. Brok was gearriveerd (met een onjuist adres), was niets gedaan. Brok vertrok maandag naar Leeuwarden om aldaar poolshoogte te nemen.¹²⁾

De Groningse nachtvergadering was door honderd man van het spoorwegpersoneel bezocht, die door Gorter werden toegesproken. Met één stem tegen werd tot staking besloten tegen de volgende ochtend. Er vond ook nog huisbezoek plaats bij niet-opgekomenen. In de vroege morgenuren ging de staking op het hoofdstation in. Alle wissel- en seinhuiswachters en velen van het tractiepersoneel legden de arbeid neer, zowel machinisten en leerlingmachinisten als treinsmeden, poetsers en anderen. Onder het bureaupersoneel en de conducteurs deden slechts enkelen mee. Essentieel voor het welslagen van de opzet was het stilleggen van de treinloop, wat niet geheel lukte daar een klein aantal machinisten (aanvankelijk slechts drie) geen gehoor gaf aan het stakingsparool. Herman Gorter, de classicus en dichter, werd op het peron gesignaleerd in gesprek met een

machinist op een tot vertrek gereedstaande trein die hij poogde te overreden. Een verontwaardigde handelsreiziger veroorzaakte hierbij een incident. De grote treinen konden ten slotte zij het met vertraging naar Holland vertrekken, al gingen vele reizigers vanwege de onzekere situatie niet mee. Het goederenvervoer en het buurtverkeer moesten echter vrijwel opgeheven worden bij gebrek aan mankracht. Op een seinhuis werd dienst gedaan door een ingenieur en een assistent. Politie en militairen werden met de bewaking van stationsgebouw en overwegen belast en hielpen ook met het rangeren der treinen. Burgemeester en commissaris der koningin verschenen beiden op het station om de stand van zaken op te nemen.¹³⁾

De Groningse stakers hielden 's morgens hun eerste druk bezochte appel in De Toekomst, waar de geest uitmuntend genoemd werd. De eerste dag al werden al 25 personeelsleden wegens de staking geschorst, onder wie de voorzitter van de afdeling van de spoorwegorganisatie, de wegwerker D. Donia te Zuidhorn.¹⁴⁾ 's Avonds werd in café Krasnapolsky een grote openbare vergadering gehouden waar Gorter het woord voerde. Na afloop kwamen de besturen van twintig vakverenigingen in De Toekomst bijeen om zich te beraden over de steunverlening aan de stakers.¹⁵⁾ De organisatie van het geheel te Groningen blijkt dus weinig te wensen over te laten, al was het geregeld lopen van de grote treinen terstond een teleurstelling evenals het niet-meedoen van Leeuwarden. Ook op de stations te Winschoten en Nieuweschant was het niet mogelijk gebleken het personeel tot staken te bewegen.

Te Leeuwarden vervoegde W. Giezen zich maandagmorgen bij een lid van het plaatselijk comité (Van Dijken), die toen op verkenning uitging naar Sneek waar men ook niet wijzer werd. Pas tegen 11 uur 's avonds werd een vergadering belegd van spoor- en tramwegpersoneel in aanwezigheid van Ds. van der Heide. Er verschenen zestig man, nog geen derde van het totale personeel, die ongunstig beïnvloed werden

door enige van hun treindienst terugkomende spoorarbeiders, waaronder de eerste voorzitter der organisatie. Niettemin zou de volgende morgen om 3 uur een poging ondernomen worden alsnog tot staking te komen. Ook de per fiets uit Heerenveen gekomen K. Brok, uit wiens mond men pas vernam dat Van der Heide en Giezen de aangewezen leiders waren, spoorde hiertoe aan. Op het appèl van dinsdagmorgen bleken enige machinisten niet tot staken bereid te zijn. De gehele actie verliep, nadat zij zich door de politie naar binnen hadden laten leiden. Van der Heide arriveerde pas om 5 uur, toen het reeds te laat was. (16)

Een volledig succes werd echter de tramstaking bij de N.T.M., zodat de tramdienst door geheel Friesland die dinsdag stillag. De 250 man personeel hadden vrijwel en bloc het werk neergelegd, wel reden enkele trams die door directieleden en hoge ambtenaren bediend werden. Het bleef echter een geïsoleerde beweging, daar het spoorwegpersoneel ook de volgende dagen niet tot actie te bewegen was, al werd door de trammannen bij het Leeuwarder spoorstation gepost.

Te Groningen bleken op deze dinsdag enkele machinisten tot werkhervatting bereid te zijn, onder wie de voorzitter van de machinistenvereniging Eendracht maakt macht. Toch was de situatie nog zo dat van de 56 machinisten en leerling-machinisten slechts $\frac{1}{4}$ werkte. Het aantal geschorste personeelsleden steeg tot 79. Donia bleek woensdag reeds zijn ontslag te hebben. Op de dagelijkse appels in De Toekomst bleven ongeveer 90 stakers verschijnen. Het was vooral Gorter, die de beweging op de been hield door posten en bewerken van het personeel, zowel wisselwachters als machinisten. Toch bleek de neiging tot werkhervatting moeilijk tegen te houden te zijn. Enige bestuursleden van de spoorwegorganisatie hadden reeds dinsdag wederindienstneming van het personeel en bloc gevraagd, hetgeen toen afgewezen werd. Het appel had echter besloten, na schriftelijke stemming, om op de instructies van het hoofdbestuur te wachten. Onder het machinepersoneel bleef tot het einde toe een kern van dertig stakers aanwezig. (14)

Van uitbreiding der stakingsbeweging tot andere vakken kon in de gegeven omstandigheden te Groningen geen sprake zijn, hoewel het landelijk comité hiertoe op woensdag het besluit had genomen. Een algemene vergadering van besturen die deze avond bijeenkwam, zag hiertoe geen mogelijkheid ter plaatse, ondanks Rugge's grootspraak in de brief van 8 maart over de bouwvakkers. Te Amsterdam was deze beweging wel omvangrijk en ook te Leeuwarden vond op donderdag een bakkersstaking, mede voor looneisen, plaats. (18)

Het plaatselijk comité in de Friese hoofdstad distantieerde zich hiervan na verkregen ongunstig advies van het landelijk centrum. Inmiddels had men te Leeuwarden telefonisch contact met Amsterdam weten te leggen, eerst woensdagmorgen inzake de geïsoleerde tramstaking, waaromtrent secretaris Vliegen van het landelijk comité geen bindende uitspraak deed, dan donderdagmorgen inzake de stakingsbereidheid der bakkers waarover J. van Zutphen (geen lid van het landelijk comité) het bedoelde negatieve advies gaf. (19)

De tramstaking werd opgeheven na een bespreking met de directie, die het gehele personeel weer aannam met doorbetaling van het volle loon over de stakingsdagen. Woensdagavond arriveerde te Leeuwarden een afgezant van het landelijk comité indde persoon van D.P. de Vries, hoofdbestuurder van de ANDB, die ook Zwolle en Meppel bezocht had. Zijn komst was blijkbaar het resultaat van het optreden van de vertrouwensman te Zwolle, mr. M. Mendels, die getelegrafeerd en getelefoneerd had dat er iemand van het landelijk comité naar Leeuwarden moest, waar alles reed. (20) Aldus volgde nog een late poging om de spoorwegarbeiders ter plaatse in beweging te krijgen. Huisbezoek bij machinisten werd echter door de politie verhinderd, zodat er slechts twee strooibiljetten werden verspreid resp. namens het trampersoneel en het plaatselijk comité met de oproep tot een nachtvergadering. Ernstige woorden van verwijt werden hierin geuit aan het adres van de Leeuwarderspoorwegmannen die verraad pleegden aan hun kameraden elders door hun onderkruipersdiensten. "Uw laffe verraderlijke daad zal Friesland (het oude land der vrijheid,

het land waar de Nederlandsche arbeiders op steunden als op een rots) voor eeuwig brandmerken in de geschiedenis der werkliedenvereniging".(21) Deze taal was weinig geschikt om de afzijdigen alsnog tot het betonen van solidariteit te bewegen. Wel de bakkers, maar niet de machinisten (op enkele leerlingen na) wilden de strijd aanbinden.

Te Groningen hield het nog stakende machinepersoneel donderdagnacht een besloten vergadering in De Toekomst. Het was toen zo gesteld dat de meesten weer aan het werk wilden zien te komen. De volgende morgen werd het bericht bekend dat het landelijk comité de staking had opgeheven wegens het dreigend verloop ervan. Men krijgt de indruk dat de beweging in Groningen op een even georganiseerde wijze is beëindigd als zij was aangevangen, zodat zich niet de opwindende en verwarrende voordeden die te Amsterdam te signaleren vielen op deze dag. Op vrijdagavond werd weer in Krasnapolsky een grote huishoudelijke vergadering der vakverenigingen gehouden, waar volgens Gorters mededeling 1400 man aanwezig waren. Geen stem werd hier gehoord ten gunste van voortzetting der stakingen, alle aandacht werd nu gericht op de steun aan de slachtoffers (er waren reeds 25 ontslagen gevallen en de geschorste stakers werden merendeels niet meer in dienst genomen). Het plaatselijk comité van verweer werd omgezet in een comité tot geldinzameling.(22) Na aldus zijn taak volbracht te hebben vertrok Gorter, de poëtische doctor die zover stond van de arbeiders die hij en de zijnen in de ellende gestort hadden, zoals de Provinciale Groninger Courant op maandag 13 april in een hoofdartikel zou schrijven.

Dat hij de beruchte nachtvergaderingen in het ANDBgebouw op zaterdag en zondag (Pasen!) heeft meegemaakt blijkt uit de verslagen daarvan niet. Wel werd het bericht van de te Groningen gehouden slotvergadering er gememoreerd door zijn naaste geestverwante H. Roland Holst.(23) Uiteraard kreeg het falen van Leeuwarden op deze vergaderingen "in de hel" de nodige aandacht van verschillende sprekers en uit Sneek

was een afgevaardigde aanwezig die de juiste toedracht wilde weten van de gestie van het landelijk comité ten aanzien van Friesland.(24) Domela Nieuwenhuis kwam er nog op terug in zijn verhoor door de commissie van onderzoek, mede naar aanleiding van een brief die J. Giezen hem op 19 april had gezonden over de ter plaatse in het honderd gelopen boel. De indruk dringt zich op dat de Giezens, oudgedienden der beweging uit de jaren '90, weinig aanraking hadden met de sociaal-democraten te Leeuwarden en dat ook oud zeer hier wellicht een rol speelde. Domela had er aanvankelijk nog een schepje opgegooid door geheel ten onrechte, naar spoedig bleek, de schuld ook bij Oudegeest te leggen die een nachtelijk bezoek aan Leeuwarden zou hebben gebracht.(25) Dat het spoorwegpersoneel aldaar weinig stakingsbereid was, lijkt wel zeker, maar de plaatselijke politieke voormannen hebben het juiste ogenblik van handelen, de nacht van 5 op 6 april, laten voorbijgaan. De kansen van de staking elders hadden beter gestaan als Leeuwarden althans ten dele had meegedaan.

Hoezeer het persoonlijk optreden der vertrouwensmannen de zaken in goede banen kon leiden, heeft het gebeuren te Groningen zeker geïllustreerd. De dramatische ervaringen van 1903 hebben in Gorters eigen leven ongetwijfeld ook een grote plaats ingenomen. Was hij niet geweest die op de vergadering van 5 maart in het Amsterdamse Paleis voor Volksvlijt als eerste spreker door zijn ere-saluut aan de mede aanwezige sociaal-democraten de eenheid van optreden van sociaal-democraten en vrije socialistten in het openbaar bezegeld had?(26) In het algemeen waren hij en zijn marxistische geestverwanten in de SDAP als Van der Goes, H. Roland Holst en anderen meer bereid tot deze samenwerking met de anarchisten van Domela dan politici als Vliegen en Schaper die door hun vroegere herinneringen hiervan weerhouden werden, terwijl Troelstra als zo dikwijls tussen de standpunten in zweefde. Toch was over het geheel in het kader van de landelijke actie de samenwerking der groeperingen niet slecht, zowel uit het kamp der SDAP als uit dat der vrijen kwamen voormannen die de zaak in de verschillende centra moesten

organiseren (naast Giezen en Kamstra in Friesland kan hier A.M. Reens te Meppel als voorbeeld van een vrije genoemd worden).(27) De al dan niet aanwezige stakingsbereidheid hield ook weinig verband met politieke kleur bij de spoorwegmannen. Opmerkelijk is dat de grote Domela zelf als vertrouwensman te Hilversum er niet in slaagde de machinisten in staking te krijgen in tegenstelling tot de niet-partijgebonden idealist Frederik van Eeden te Amersfoort, die zich ten volle voor deze actie van 1903 heeft ingezet.(28) Ook onder Gorters naaste geestverwanten waren er die in de aprilweek geheel verstek lieten gaan, zoals zijn vriend A. Pannekoek, een bekend theoreticus die in de Leidse SDAP een belangrijke plaats innam, maar tijdens de staking "niets uitvoerde", zoals gezegd wordt.(29) Ook Van der Gees stelde zich slechts als spreker te Utrecht beschikbaar, omdat hij zich als organisator in dit zenuwcentrum der spoorwegen terecht minder geschikt voelde.(30) Gorter steekt tegenover deze voorbeelden duidelijk af en onderscheidde zich niet alleen door het leveren van heldere betogen op vergaderingen, maar ook door het metterdaad organiseren van actie en solidariteit. "Wat Gorter deed, was altijd af. Wat Gorter deed, deed hij geheel."(31) Enkele jongere marxistische propagandisten als Mendels en Wijnkoop namen als vertrouwensmannen posten in te Zwolle en Enschede. Na afloop van de strijd wist Gorter terneergeslagen medestanders als H. Roland Holst te sterken door het voorbeeld van zijn "morele standvastigheid".(32) Deze had de stakingsweek doorgebracht in het centrum der actie, Amsterdam, wat wel verband houdt met haar lidmaatschap van het partijbestuur der SDAP in deze tijd. Zij is als spreker op vele woelige vergaderingen in de hoofdstad opgetreden en getuigde opvrijdag 10 april na de opheffing der

staking in het Paleis voor Volksvlijt dat die nacht en dag "tot de rampspoedigste van ons bestaan" behoorden.(33) Zij was mede in het ANDBgebouw aanwezig geweest tijdens het beraad van het landelijk comité in die nacht, met haar partijgenoten Vliegen en Van Zutphen. Zelfs echtgenoot Richard N. Roland Holst werd daar gesignaleerd, waarschijnlijk niet verschenen om een blik van bewondering te werpen op Berlaages architectuur die hij mettertijd met wandschilderingen zou verfraaien, maar om op de hevige gemoedsbewegingen van zijn gade toe te zien.(34) Ook de nachtvergaderingen in de hel maakte zij mee. Tegenover haar, de "nieuweling in de beweging", uitte Domela zich hier in betrekkelijk milde bewoordingen anders dan tegenover de van "verraad" beschuldigde Vliegen, Oudegeest en Troelstra.(35) In zijn gedenkschriften geeft hij haar zelfs het iudicium mee dat ze "zich gedurende de staking flink heeft gehouden".(36) Over Ds van der Heide schreef Vliegen later dat deze in Friesland "de leiding van de april-staking aanvaardde", hetgeen op zijn minst gechargeerd geacht moet worden.(37) Het moge zijn dat hij achteraf zelfs een terechtwijzing van het provinciaal kerkbestuur heeft ontvangen voor zijn optreden, bijzonder spectaculair is dit toch niet geweest. Geheel anders was dit bij een andere rode dominee, G.W. Melchers, die sinds 1901 het district Leeuwarden in de Kamer vertegenwoordigde. Deze heeft zich, zelf oud-spoorwegman, ook bij de april-staking zeer actief gedragen. Op maandag 6 april voerde hij te Den Haag het woord op een bijeenkomst van stakers en hun vrouwen.(38) Persoonlijke meer dan politieke factoren lijken ook in dit geval doorslaggevend.

Noten

1. Leiden 1935.
2. Algemeen Handelsblad 11 maart 1937 avondblad.
3. Actestukken der samanzwering. Gedenkboek der werkstakingen van 1903. Wageningen 1903-1904 (2 dln.). I,305 vlg. Provinciale Groninger Courant, 9 maart 1903.

4. Brief van E. Rugge aan landelijk comité van verweer, 8 maart 1903 (Archief comité van verweer, IISG Amsterdam). Provinciale Groninger Courant, 9 maart 1903.
 5. Rapport van de commissie van onderzoek betreffende het verweer tegen de stakings-wetsontwerpen in maart-april 1903. Amsterdam 1903, blz. 247.
 6. Rapport, blz. 248 vlg.
 7. Rapport, blz. 229.
 8. Rapport, blz. 230.
 9. Rapport, blz. 225 en 249.
 10. Rapport, blz. 165 vlg. en 219.
 11. Johan Frieswijk: Foeke Kamstra, Tijdschrift voor sociale geschiedenis 2 (september 1975), blz. 239 vlg.
 12. Rapport, blz. 228.
 13. Rapport, blz. 229. Provinciale Groninger Courant, 6 april 1903.
 14. Frits Schreuder: Dirk Donia (1859-1928), Mededelingenblad van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis 44 (november 1973), blz. 58 vlg.
 15. Provinciale Groninger Courant, 7 april 1903.
 16. Rapport, blz. 219 vlg. en 226.
 17. Rapport, blz. 229 vlg. Provinciale Groninger Courant, 7, 8 en 9 april 1903.
 18. Rüter, Spoorwegstakingen, blz. 513. Rapport, blz. 224 vlg.
 19. Rapport, blz. 221 vlg. en 226 vlg.
 20. Rapport, blz. 204.
 21. Rapport, blz. 223.
 22. Rapport, blz. 230. Provinciale Groninger Courant, 10 en 11 april 1903.
 23. Actestukken der samenzwering, II, 686.
 24. Actestukken II, 683.
 25. Rapport, blz. 30 vlg.
 26. Actestukken, II, 689.
 30. Rapport, blz. 159 en 196.
 31. P.H. Ritter Jr., Over Wijnkoop, Baarn z.j., blz. 16.
 32. Henriëtte Roland Holst: Herman Gorter, Amsterdam 1933, blz. 47.
 33. Actestukken, II, 642.
 34. Rapport, blz. 65.
 35. Actestukken II, 710.
 36. Van Christen tot anarchist, Amsterdam z.j., 4^e druk, blz. 348.
 37. W.H. Vliegen, Die onze kracht ontwaken deed, II, 189.
 38. Actestukken II, 560.
- J.M. Welcker, Een "rode" dominee. Gerrit Willem Melchers (1869-1952), Mededelingenblad van de NVSG 37 (juni 1970), blz. 2 vlg.